

УДК: 94:[061.1:364.4-053.2](477)«1921/1929»

В.В. Олянич

РОЗВИТОК СИСТЕМИ ОПОДАТКУВАННЯ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1920-х РОКІВ

Стаття присвячена висвітленню системи оподаткування селянських господарств у другій половині 1920-х рр. У статті проаналізовано вплив податкової політики радянської держави на розвиток сільськогосподарського підприємства. Авторка доводить, що радянське законодавство завжди прагнуло уніфікації податкової політики, свідченням якого є перехід до єдиного натурального, а згодом єдиного сільгосподатку, впроваджуючи одночасно жорсткий класовий принцип встановлення норм оподаткування та примусових методів їх вилучення.

Ключові слова: оподаткування, селянське господарство, податкова політика, єдиний натуральний податок, єдиний сільгосподаток.

Статья посвящена изучению системы налогообложения крестьянских хозяйств во второй половине 1920-х гг. В статье проанализировано влияние налоговой политики советского государства на развитие сельскохозяйственного предприятия. Автор доказывает, что советское законодательство всегда стремилось унификации налоговой политики, свидетельством, чего есть переход к единственному натуральному, а впоследствии единственному сельхозналогу, внедряя одновременно жесткий классовый принцип установления норм налогообложения и принудительных методов их исключения.

Ключевые слова: налогообложение, крестьянское хозяйство, налоговая политика, единый натуральный налог, единственный сельхозналог.

The article is devoted the study of the system of taxation of peasant economies in the second half 1920th In the article influence of tax policy of the soviet state is analysed on development of rural-economic enterprise. An author proves that a soviet legislation always aimed standardization of tax policy, certificates, what passing is to unique natural, and afterwards unique sel'khoznaloga, inculcating hard class principle of establishment of norms of taxation and forced methods of their exception simultaneously. The article focused that formation of the Soviet system of the country people taxation was carried out in the conditions of the New Economic Policy, but not always coincide with their basic principles. Within the 1920th years natural and monetary forms of a tax remained constants, and objects of the taxation – the income from tenth, subsequently the income from each branch of agriculture, from each economy and a type of not agricultural income were changed. In 1928-1929 the state returned to the principle of a surplus-appropriation system with use of repressive methods of collecting natural and monetary taxes of peasants that was incompatible with free business. During the New Economic Policy taxes didn't carry out the stimulating function, but only fiscal, especially in relation to prosperous peasants. The Soviet legislation always aspired unification of a tax policy, transition to the only thing natural, and subsequently to the only agricultural tax is the certificate of that, introducing at the same time rigid class principle of setting standards of the taxation and compulsory methods of their collecting.

Key words: taxation, peasant economy, tax policy, united natural tax, unique sel'khoznalog.

Постановка проблеми. Формування системи оподаткування селянських господарств є актуальною, тому вивчення особливостей оподаткування в УСРР періоду непу є важливим етапом у створенні концепції ефективного селянського господарства.

Аналіз актуальних досліджень. Історіографія обраної теми повністю відображає складність, багатогранність і динамізм, характерний для історії розвитку системи оподаткування селянських господарств в Україні протягом другої половини 1920-х років. За кількістю опублікованих праць і глибиною висвітлення в них різних аспектів проблеми, можна судити, що вона не часто перебувала в полі зору вітчизня-

них істориків. Серед робіт, присвячених окремим аспектам історії розвитку системи оподаткування селянських господарств України, варто особливо відзначити публікації таких дослідників як В. Доброгаєв [4], Л. Крохов [6], О. Кушнір [7], С.Г. Струмилин [11] та багатьох інших.

Проаналізувавши роботи попередників, можна зробити висновок, що ними був зібраний й узагальнений певний фактичний матеріал з історії становлення та розвитку системи оподаткування селянських господарств України. Однак дотепер вивчалися лише окремі аспекти обраної проблеми, висвітлені попутно при розгляді більш широких тем з історії селянських господарств України.

Метою статті є також дослідження впливу радянського оподаткування на сільське господарство, форм стягнення податку, класового підходу до суб'єктів господарювання. Для досягнення поставленої мети було проаналізовано статистичні дані, періодичні видання та наукові дослідження 1920-х та 1990-х років.

Виклад основного матеріалу. Селянське господарство рахувало власні прибутки та видатки, регулюючи норми споживання, переглядаючи пропорції виробничих витрат за галузевим принципом. Найвищі видатки припадали на жовтень-грудень, коли селяни купували промислові товари, а також сплачували податки та страхові внески, розраховувалися за кредити, борги тощо. За матеріалами селянських бюджетів 1924/25 р. можна виявити питому вагу податкової суми стосовно умовно-чистого доходу. На Поліссі натурально-грошові податки становили 8,9%, на правобережному Лісостепу 6,3%, на лівобережному Лісостепу 5,7%, в Степу 6,1% умовно-чистого прибутку [9, с. 76]. Для Полісся була характерна велика розбіжність оподаткування умовно-чистого доходу селянських господарств в округах. Наприклад, в Глухівській окрузі податкові видатки становили 6,5%, в Коростенській 10,6%, в Шепетівській 13,3% чистого доходу, хоча в Україні він дорівнював 6,5% [9, с. 76]. В округах, тобто для конкретного селянського сектору приватного підприємництва, податкові витрати суттєво перевищували пересічні. За матеріалами селянських бюджетів 1926/27 р. вони становили 6,6% разом із страховими внесками, але серед інших видатків були: наймання робочої сили 7%, сплата боргів по кредитах 6%, інші грошові видатки неземлеробського походження 17,4%, тобто разом селянин витрачав на ці справи 37% умовно-чистого доходу [3, с. XVII]. Відомий у 20-х рр. економіст С.Г. Струмилін, критикуючи концепцію М.Д. Кондратьєва про формування фінансових джерел здійснення індустріалізації, оприлюднив суми селянських податків, які у відсотковому співвідношенні були такими: внески по єдиному сільгосподатку становили 28,5%, інші грошові податки 69,6% [11, с. 17]. Саме

тому селяни виявляли невдоволення податковою системою, яка не обмежувалася стягненням єдиного сільгосподатку.

Наприклад, селянин Нарусбек з с. Лютовка Синянського району Охтирської округи Харківської губернії писав 15 вересня 1924 р. в листі до редакції «Крестьянской газеты» таке: «Чую тут плаче селянин, я запитав, у чому справа, чого ти плачеш, і що за лихо. А він відповідає: «Як тут, голубе, не плакати, коли цей рік зовсім поганий урожай, і навіть насіння не повернув, а тепер приходять – давай податок. Звідки ж я його візьму, коли у мене одна корова і четверо душ сімейства, землі 4 дес., а корову і ту записали в податок за 1 дес., тут і для себе нічого їсти, а вони говорять – давай податок за першу половину, а то проценти наростуть» [2, с. 107]. Ставлення селянина до системи оподаткування було негативним. Селянин М.С. Біда з с. Гнилякова Одеської округи в листі від 12 листопада 1927 р. переповідав обставини його особистого оподаткування, які вважав «гіршими у 110 раз старого царського гніту», тому дивувався з того, що радянська влада вдалася до насилля.

«Ось я, – наголошував він, – сам за себе скажу: я маю продподатку 60 крб., а заплатив лише 10 крб., і то з горем пополам. У мене забрали самовар, дзеркало, швейну машинку і не віддають, допоки я не заплачу решту 50 крб. Але у мене дома не то 50 крб., а 50 коп. немає і ніде взяти, побічних заробітків немає, хліба продати – нема його і не було» [2, с. 113]. Таких листів було багато, які надходили до українського радянського уряду.

6 лютого 1929 р. до редакції «Крестьянской газеты» надійшов також лист від селянина А.О. Індіка з села Велика Загорівка Плисківського району тієї ж Ніжинської округи, у якому він оскаржував суму податку з його двору – 84 крб. 96 коп. «У моєму господарстві немає: ні машин, ні знаряддя, від якого я мав би нетрудовий заробіток у моєму трудовому господарстві: я ніколи не користувався найманою працею, не мав і не маю капіталів, від яких отримувал би відсотки, торгівлею ніколи не займався, навіть тих прибуткових підприємств не вказано у моєму окладному листі

про нарахування з мого трудового селянського господарства на 1928 – 29 рік» [12, ф. 30, оп. 2, спр. 3868. арк. 9]. Фактично селянин виклав структуру сільськогосподарського підприємства, яке підлягало оподаткуванню. Визначення «трудове господарство» було не теоретичним тлумаченням, а реалією 20-х рр.

Податковий тиск, незважаючи на перегляд окремих видів податку та принципів оподаткування, ніколи не зменшувався. Селянські господарства, обтяжені грошовими та натуральними повинностями, виявилися економічно неспроможними їх виконувати. На 1 січня 1926 р. було виконано 78,5% загального обсягу єдиного сільгосподатку, тому політбюро ЦК КП(б)У повернулося до репресивних заходів (накладання штрафу, продаж майна тощо) [12, ф.1, оп.6, спр.87, арк.16]. Примусовий характер податкової системи продовжував діяти, поширюючись не лише на господарство загалом, а також на його окремі промислові підприємства.

Вибірковий облік платників податку Полтавщини (понад 10% господарств) станом на 15 січня 1925 р. засвідчує виконання ними податкових зобов'язань. Виявилося, що 39% господарств сплатили податок повністю, 53% – частково, 8% не платили зовсім [6, с. 32-27]. Найкращими платниками податку були господарства з високим рівнем забезпечення худобою. На так звані «маломіцні» господарства припадало 18%, на середні – 39%, на «міцні» – 43%, а виплата ними податку на 15 січня становила: першою групою 73%, другою 85%, третьою 88% [6, с. 32-27]. Третю групу становили господарства, у яких було три і більше голови худоби. Найбільш дисциплінованими платниками податку виявилися середні та вищі соціальні групи селянських господарств, які мали кошти, а також намагалися не конфліктувати з місцевими органами влади.

Опитування платників податку показало, що основним джерелом для їх покриття був продаж худоби – дрібної та великої, який становив 81–90% суми усіх продаж. Другим джерелом виявився продаж хліба: у маломіцних – 34,7%, середніх – 29%, у міцних – 20,9%. Наявність цукро-

вих буряків у Золотоніському районі дозволила заможним господарствам компенсувати продаж зернових за рахунок реалізації цукрового буряка – 22,9% відчуження для сплати податку. Селяни продавали полотна, виготовлений одяг для погашення чергового терміну оподаткування. Його більше продавали маломіцні господарства (від 3,5 до 8,6 продаж), а міцні не більше 2%. Аналіз та співставлення відсоткового співвідношення джерел покриття податків за рахунок внутрішніх ресурсів господарств розкриває своєрідну їх пріоритетність. Для маломіцних хліба посідали 23%, худоба 53%, з них 40% велика рогата худоба, полотна 3,5%, одяг 6,3%, для середніх реалізація хліба – 31,6%, худоби – 67,4%, полотна – 2,3%, одяг – 2,2%. Заможні господарства серед джерел покриття податку мали 22% хліба, 75,2% худоби, 4,7% буряків [6, с. 36-37].

Наприкінці 20-х рр. відбулися зміни в оподаткуванні селянських господарств. Згідно «Положення про єдиний сільськогосподарський податок», ухваленого ЦВК СРСР 2 квітня 1927 р., оподатковувалося усе сільське населення, а податок стягували в грошах, враховуючи дохідність однієї десятини: городини і бахчевих – 150 крб., виноградників – 180 крб., садів – 150 крб. [10, с.189]. У травні 1928 р. постав новий закон про єдиний сільгосподаток, опублікований в пресі, яким передбачалося оподаткування кожного окремого господарства за принципом галузевого доходу та неземлеробських прибутків [8].

З'явилися інструктивно-інформаційні брошури, які пояснювали податківцям принципи, норми та методи стягнення податків [7], але вони не розкривали фіскальної функції, тому що наводили зразки оподаткування абстрактного селянського господарства, а не реального з усіма його грошовими повинностями, особливо селянськими позиками індустріалізації, самообкладанням тощо. Вони демонстрували повне охоплення податками усіх джерел доходності селянського господарства: від рільництва, тваринництва, садівництва тощо. Наприклад, дохідність десятини рільництва в Україні була встановлена так: у 1926/27 р. 45 крб., у 1927/28 р. та 1928/29

р. 52 крб., від коня 23–26 крб., вола 15–20 крб. [4, с. 146] Умовно-чистий доход селянського господарства від землеробства в УСРР становив 216–225 крб. Валова продукція сільського господарства України сягала 20% союзної, а розмір сільгосподатку 26–27% союзного контингенту [4, с. 149]. Питома вага заможних господарств в Україні була дещо вищою від інших республік, але в Україні дуже великою була частка маломісних селянських господарств, яких звільняли від податку, тому податкове навантаження лягало непосильним тягарем на господарства підприємницького типу.

Саме вони стали об'єктом застосування репресивних заходів протягом 1928–1929 рр., яких обкладали сільгосподатком, враховуючи соціально-економічний статус «куркульсько-заможної верстви». В листах селян та на сільських сходах говорилося про непосильні податки за класовим принципом.

У звіті Дніпропетровського окрвиконкому про здійснення хлібозаготівель від 19 січня 1929 р. йшлося також про ставлення заможних селян до податкової політики. «Куркуль вдається до низки заходів, - наголошувалося в звіті, - щоб ухилитися від податків та поборів і одним з таких методів є маневрування своїм господарством. Наприклад, задовго до обкладання єдиним сільськогосподарським податком куркульство почало продавати велику рогату худобу, замінюючи її молодняком, що не підлягає оподаткуванню, а також дрібними свинями, вівцями.

Іншим методом ухилення від податкового обкладання є дроблення господарств, «передчасні розділи» [5, с. 42]. У січні 1928 р. радянська влада, здійснюючи хлібозаготівлі, застосувала так звані «надзвичайні заходи», тобто карально-репресивні методи, серед яких виявилися дотермінові стягнення податків, самообкладання (надподаток до єдиного сільгосподатку), страхових внесків, повернення кредитів тощо. Податкова система перетворилася в апарат примусового впливу на заможних та середніх селян, хоча під каток потрапляли і «маломісні селяни». Опис майна, натуральний штраф, виселки, депортації з

конфіскацією майна стали явищем типовим для українського села напередодні здійснення масової колективізації, що дає підстави говорити про згортання непу, відтак і про відносну соціальну стабільність податкової системи. Вона почала обслуговувати хлібозаготівлі, тобто форму примусового стягнення натуральних повинностей селян.

На Херсонщині взимку 1929 р. застосовували самообкладання, статтю 28 закону про єдиний сільгосподаток (експертне оподаткування двору), збільшення плати за оренду, стягнення податку за орендовану землю [5, с. 61]. Формально непівські принципи оподаткування збереглися, але їх радикально змінювали у залежності від ситуації на «фронті хлібозаготівель».

20 лютого 1929 р. Кременчуцький окрвиконком повідомляв ВУЦВК про «проведення самооподаткування населення за класовим принципом», відтак «...весь тягар самооподаткування лягає на заможні кола населення в той час, коли біднота зовсім звільняється» [5, с. 66].

Оподаткування приватного сектору, крім фінансово-фіскальної функції, виконувало деструктивне соціально-політичне завдання – обмеження та витіснення «підприємницько-капіталістичного» типу селянина-фермера, якого тоді називали куркулем. Подальше ставлення до нього жваво обговорювалося на квітневому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б), особливо в контексті доповіді М.І. Бухаріна. Він цитував промову В.М. Молотова на XV з'їзді ВКП(б) стосовно неприпустимості «примусової позики» у селян 150–200 млн пудів хліба, позаяк «надзвичайна натуральна позика» зриває непу і руйнує союз робітничого класу та селянства [1, с. 267], тому категорично вимагав скасувати «надзвичайні заходи» хлібозаготівель у 1928 - 29 р., які захищали Молотов, Сталін, Л. Каганович та інші. М. Бухарін наважився критикувати теорію загострення класової боротьби з просуванням до соціалізму, яку висунув Сталін на липневому (1928 р.) пленумі ЦК ВКП(б), яка була спрямована проти заможного селянства, хоча особисто не підтримував політику кредитування «куркуля» через контракцію. Дискутуючи з Сталі-

ним стосовно економічної політики по відношенню до селянства, М. Бухарін вирізняв бідняцько-середняцькі господарства і куркульські, навіть висловив думку про необхідність їх «витіснення остаточно», але не згідно теорії класової боротьби та політики розкуркулення, а по лінії продовження непу, застосування державних заходів, але не репресивно-примусових стосовно селян. «Надзвичайні заходи і неп, – наголошував він, – є речі суперечливі одна одному. Надзвичайні заходи є скасування непу, хоча і тимчасове, звичайно. Надзвичайні заходи як система виключає неп» [1, с. 289]. Ставлення самого М. Бухаріна до селянства було також суперечливим, позаяк він схилився до максимального використання економічних можливостей господарств підприємливих дрібних товаровиробників, щоб наповнити внутрішній споживчий ринок, але одночасно погоджувався з їх остаточною «витісненням», тобто усунення з аграрного сектору шляхом еволюції, а не «третьої революції». Цей авторитетний теоретик партії слідкував за ціновою політикою, тому вважав, що «куркулі» отримують «додатковий дохід», продаючи зерно весною за високими цінами, відтак пропонував компенсатора – «відповідне підвищення податкового обкладання». На переконання М. Бухаріна «...у нас немає ще до кінця продуманої податкової системи, достатньо правильної, достатньо гнучкої і достатньо фіксує зростання доходності господарства» [1, с. 291]. Тактика «відбирання» доходу заможних господарств шляхом «нашої податкової системи», яку обґрунтував М. Бухарін, засвідчувала еволюційний шлях обмеження та усунення індивідуальної форми сільськогосподарського підприємництва. Розпалювання класової боротьби він вважав «ідіотизмом», тому вважав доцільним підтримку індивідуального сектора з потужним розвитком колгоспно-радгоспної системи.

Економічні чинники оподаткування прибутковості окремих галузей селянського господарства були замінені адміністративно-примусовим встановленням податкових ставок та репресивними методами стягнення податків. Від промислового по-

датку зазнавали утисків кустарі, власники дрібних промислових закладів сільськогосподарського призначення. Вони скаржилися на важкий податковий тягар, але не завжди отримували позитивну відповідь. Так, 26 серпня 1929 р. начальник податкового управління Наркомфіну УСРР О. Кушнір надіслав Київському окрвідділу пояснення про умови і принципи оподаткування сільських підприємців-промисловців. «Податкове управління повідомляє, – наголошував він, – що, оскільки, як видно з розслідування інспектора, обсяг праці стельмаха та коваля в процесі виготовлення ходів та возів є приблизно однаковий, то ні стельмах, який продає вози, в роботі яких брав участь коваль, ні коваль, який продає вози, в роботі яких брав участь стельмах, не можуть користуватися пільгою, що їй надано кустарям, що продають свої вироби» [12, ф. 30, оп. 2, спр. 3865, арк. 58]. Інший дрібний підприємець з с. Горбаші Черняхівського району Волинської округи С.П. Євнак скаржився на те, що йому примусово видали патент на 310 крб., ніби він торгував хмелем та свиньями, а сільська рада наклала штраф – 40 крб., тому він мав сплатити 350 крб. Висновок селянина був простим і зрозумілим: «Я остаточно розорений, заплатити таку суму грошей мені немає звідки, а тому прошу Наркомфін скасувати постанову округового фінвідділу Волині про відшкодування з мене 350 крб.» [12, ф. 30, оп. 2, спр. 3865, арк. 174].

Подібних листів було дуже багато, які свідчили про фіскальний принцип радянської податкової політики стосовно приватних підприємців.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Формування радянської системи оподаткування сільського населення відбувалося в умовах непу, але не завжди відповідало його базовим принципам. Протягом 20-х рр. натуральна і грошова форми податку залишалися сталими, а змінювалися об'єкти оподаткування – доходи від десятини ріллі, згодом доходи від кожної галузі сільського господарства, від кожного господарства та виду неземлеробських доходів. Питома вага єдиного сільськогосподарського податку становила

в Україні 6-7% умовно-чистого доходу селянського господарства, хоча в окремих округах вона сягала 14%, що не дуже подобалося селянам, але ставка була помірною. Сумарний податок (прямі і непрямі податкові стягнення) становив 37% доходу селянського двору, а це дуже суттєво, відтак кожен вид податку ускладнював економічний стан господарства. У 1928-1929 рр. держава повернулася до принципу продрозкладки з використанням карально-репресивних методів стягнення натуральних та грошових повинностей селян, що виявилось несумісним з вільним підприємством. Протягом непу податки не виконували стимулюючої функції, а лише фіскальну, особливо до заможних селян. Радянське законодавство завжди прагнуло уніфікації податкової політики, свідченням чого є перехід до єдиного натурального, а згодом єдиного сільгосподатку, впроваджуючи одночасно жорсткий класовий принцип встановлення норм оподаткування та примусових методів їх вилучення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бухарин Н. И. *Проблемы теории и практики социализма* / Н.И. Бухарин. – М.: Политиздат, 1989.
2. *Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918-1932 гг.* / Отв. ред. А. К. Соколов; состав. С.В. Журавлев и др. – М.: РОССПЭН, 1997.
3. *Грошовий обіг селянського господарства України за 1926 – 27 р.* (За щоденними записами доброхотних кореспондентів). *Статистика України №123.* – Х.: ЦСУ, 1928. – С. XVII.
4. Доброгаев В. *Обложение и доходность сельского хозяйства* / В. Доброгаев // *Хозяйство Украины.* – 1928. – №10.
5. *Колективізація і голод на Україні. 1929–1933.* Збірник документів і матеріалів, друге видання, стереотипне. – К., 1993.
6. Крохов Л. *Распределение и выполнение сельхозналога по экономическим группам хозяйств Полтавщины и ресурсы погашения налога* / Л. Крохов // *Господарство Полтавщини.* – 1925. – №4–5
7. Кушнір О. *Про єдиний сільськогосподарський податок на 1927-28 рік* / О. Кушнір. – Х.: *Радянський селянин*, 1927. – 85 с.
8. *Новий закон про єдиний сільськогосподарський податок* // *Радянське село.* – 1928. – 10 травня.
9. *Селянські бюджети України (Монографічне обслідування селянських бюджетів за 1924-25 господарчий рік).* *Статистика України №115.* – Х., 1927.
10. *СЗ СССР.* – 1927. - №17.
11. Струмилин С.Г. *Индустриализация СССР и эпигоны народничества* / С.Г. Струмилин // *Плановое хозяйство.* – 1927.
12. ЦДАВО України.